

Mari Sundbye Forberg

Budeia - fra dronning i eget rike til gammeldags drøm

Bacheloroppgave i Bachelor i historie

Veileder: Ingar Kaldal

Mai 2019

Peder J. Bredalslien

Mari Sundbye Forberg

Budeia - fra dronning i eget rike til gammeldags drøm

Bachelor's project in Bachelor i historie
Supervisor: Ingar Kaldal
May 2019

Norwegian University of Science and Technology
Faculty of Humanities
Department of Historical Studies

 NTNU
Norwegian University of
Science and Technology

Budeia - fra dronning i eget rike til gammeldags drøm

Sammendrag

Denne oppgaven beskriver endringer i seterdrift i Nord-Østerdalen og Røros-området som følge av det store hamskiftet i norsk landbruk på 1850-tallet. Problemstillingen har vært: «hvordan endret hamskiftet budeienes hverdag i Nord-Østerdalen og Røros i perioden 1850 til 1950?» Oppgaven beskriver hvordan budeienes arbeid på setra var, og hvordan det endrer seg når teknologien i landbruket utvikles. Den tar også opp overgangen fra produksjon til eget bruk, til produksjon for salg, diskuterer opprettelsen av det første meieriet nord for Alpene, i Østerdalen, og utforsker om landbruket har blitt mer maskulinisert de siste 150 årene. I tillegg diskuteres det hvorfor de lokale kvinnene var skeptiske til byggingen av Norges første meieri og hvorfor de gråt når de måtte sende fra seg kyrne en kald sommer i 1856. Hvorfor setra og budeiene har vært så viktige i Norge, er også et stort tema, og den norske overgangen fra seterdrift til meieridrift sammenliknes med den svenske. Oppgaven konkluderer med at seterlivet er svært annerledes i 1950 enn i 1850, og at seterdriften og budeia slik de var, ikke lengre er like viktige. Likevel har de fortsatt en plass i den norske bevisstheten. Oppgaven bruker både forskning, minner og reiseskildringer for å beskrive utgangspunktet, utviklingen og enkelthendelser.

Stor takk til Ingar Kaldal for veiledning, mor og far for tålmodighet og mange runder korrektur, Jo Inge og Arne Jørgen Melien som lærte meg å melke for hånd, Arve Bjørnstad som møtte meg og fortalte historien om meieriet i Rausjødalen, og alle andre som har kommet med innspill, oppmuntring og kaffe.

Innhold

Sammendrag	1
Innledning.....	3
Problemstilling og spørsmål	3
Struktur	4
Teori og metode.....	4
Slik det var	5
Begreper, historie og bakgrunn	5
Meieriet – det nye	9
Utvikling, det gode seterliv og gråt.....	11
Å være budeie.....	11
Vinje, Sundt og lokale minner – romantikk og realisme	12
Hvorfor gråt kvinnene?.....	14
Det nye seterlivet og den nye hverdagen.....	16
Å være budeie rundt 1900 og 1950	19
En maskulinisering av jordbruket og seterlivet?	21
Konklusjoner	25
Kilder.....	28
Litteratur.....	28

Innledning

Problemstilling og spørsmål

Denne oppgaven handler om budeier og seterliv. Problemstillingen har vært «hvordan endret hamskiftet budeienes hverdag i Nord-Østerdalen og Røros i perioden 1850 til 1950?» Jeg har brukt Norges første andelsmeieri, Rausjødalen setermeieri, som ligger på Tolga i Østerdalen som eksempel på endringene som kom gjennom hamskiftet. For å svare på problemstillingen og vise hvilke endringer som skjer har jeg sett på noen ulike aspekter. Jeg har sett på endringene i yrket, og på overgangen fra uformell til formell kompetanse. Overgangen fra selvforsyning til produksjon for salg blir også diskutert. Dessuten har jeg sett på kjønnsaspektet. Blir jordbruket mer mannsdominert etter hamskiftet? Har kvinner fortsatt en viktig rolle?

Grunnene til at jeg har valgt dette temaet er flere. Jeg var selv budeie på en seter i nærheten av Røros sommeren 2018 og ble fascinert av landskapet, arbeidet og historien. At setra har vært en kvinnelig arbeidsplass gjør det interessant. Samtidig er det ikke skrevet veldig mye om kjønnsaspektet ved setra som ikke er romantiserende. Kvinnehistorie er viktig å skrive ned, og særlig den som handler om hverdag og arbeid. Seterdriften er ikke unik for Norge, men har vært svært viktig her, noe som gjør det til et spennende tema. 1800-tallets seterdrift inneholder både store endringer og mye kontinuitet. Seterdrift var en del av hverdagen for bøndene, men var samtidig noe helt spesielt.

Perioden jeg har valgt, er årene 1850-1900, med perioden 1900-1950 som sammenlikning. Dette er fordi det er en periode der det skjer store endringer i seterdriften, og budeienes hverdag forandres. Norge som helhet opplever også store endringer i perioden.

Området jeg har skrevet om er Nord-Østerdalen og Røros. Det er flere grunner til det. Den viktigste er at seterdrift har vært, og er fortsatt, svært utbredt der. Det skyldes de naturlige forutsetningene. Norges første meieri opprettes på Tolga 1865, noe som viser at Østerdalen er et område som tidlig tok til seg det nye. I tillegg finnes det flere interessante kilder som beskriver området, både med et samtidig blikk og fra vår tid.

Struktur

Opgavens struktur er som følger: Aller først i denne oppgaven har jeg kort forklart hvilke kilder jeg har brukt og hvorfor. Deretter er noen viktige begreper forklart, og Rausjødalen setermeieri blir presentert. Bakgrunnen for meieriet blir gjort rede for. Så følger en kort historisk oversikt over seterdrift i Norge.

Deretter kommer det en del som skal se mer på hvordan det var å være budeie, og hvordan det endret seg. Den vil beskrive hvordan det var å være budeie, og drøfte hvordan ulike kilder framstiller seterlivet. Deretter drøfter jeg hvorfor kvinnene i Tolga var så skeptiske til det nye meieriet, og hvordan seterhverdagen endret seg for budeiene i årene etter 1850. Til slutt trekkes det lengre linjer, og jeg vil utforske hvordan det går med setrene og budeiene i 1900 og 1950. I tillegg diskuteres jordbruket i videre forstand med et kjønnsperspektiv.

Helt til sist følger en oppsummering, og noen avsluttende konklusjoner.

Teori og metode

Det er mange som har skrevet om budeier og seterliv. Seterdriften er noe som har vært spesielt for Norge, og som har formet landskapet i stor grad. Både historikere, geografer og sosiologer har beskrevet arbeidet, konsekvensene og naturen. Her vil jeg beskrive et utvalg av litteraturen, altså sekundærkildene, som har blitt brukt. Institutt for sammenliknende kulturforskning satte på 1930-tallet i gang et arbeid med å kartlegge seterdriften i Norge. De brukte informanter og spørrelistor, og resultatene ble samlet i et trebinds-verk av Lars Reinton. Dette verket inneholder både fakta og anekdoter, og er en uvurderlig kilde. En mer samtidig kilde til budeienes arbeid er Eilert Sundt, sosiologen. Han beskrev dagligliv, hygiene, matstell og skikker, og gir et presist bilde av hverdagen. En nyere kilde er artiklene til Karoline Daugstad, som er geograf. Hun har skrevet både om seterlandskapet og om kjønn i jordbruk og seterbruk, noe som gjør henne til en viktig kilde for denne oppgaven. Den svenske historikeren Lena Sommestad har også skrevet om meierier, kjønn og melkeforedling. Hun behandler mystikken rundt melkeforedling på en interessant måte, selv om hun ikke beskriver setre og budeier, men bare meierier. I tillegg kommer selvfølgelig en rekke enkeltartikler av ulike forfattere som gir innsikt om mer spesifikke temaer, som melkeforedling, kjønnsfordeling i jordbruket og utviklingen av jernbane i Norge.

Samtidig er det ikke bare forskere som har skrevet om budeier. Den norske forfatteren Aasmund Olavsson Vinje har et annet blikk på seterlivet. Antropologen Anne-Katrine Brun

Norbye har skrevet en veldig interessant artikkel om overtro og lokal forankring, med et annet blikk enn det historiske. Hun forteller om kvinners forhold til setra i vår tid. Nedskrevne minner forteller om andre hendelser enn historiebøkene og gir flere perspektiver. Mange av dem ligger tilgjengelige på internett. Historien om meieriet i Rausjødalen er samlet i en bok av en lokal lærer, Arve Bjørnstad. Han lånte meg også kopier av dagbøker og brev som ble sendt i forbindelse med oppstarten av meieriet, som viste seg å være veldig nyttige. Disse kan man se på som primærkilder.

Ikke alt blir skrevet ned, særlig ikke det hverdagslige og vanlige. Historieskriving har ofte handlet om de store linjene, konger, krig og teknologi. Kvinners arbeid har fått mindre plass. Budeiene finnes det likevel en hel del informasjon om. Kanskje fordi det ble ansett som noe typisk norsk? Bønder og bondekultur ble sett på som viktige for den norske identiteten, og har tradisjonelt fått mye oppmerksomhet i norsk historieskriving. Kanskje var det også fordi man tidlig på 1900-tallet så at seterdriften var i ferd med å forsvinne, og derfor ville dokumentere den.

Jeg har i hovedsak valgt et kvalitativt fokus i denne oppgaven. Jeg har både lest forskning, og forsøkt å trekke ut det som er relevant, men også arbeidet med minner. Minner handler ofte om det spesielle, spesifikke og lokale, og ved å sammenlikne dette med de mer generelle, vitenskapelige opplysningene kan det gi mer innsikt.

Slik det var

Begreper, historie og bakgrunn

Nå følger en kort historisk oversikt over seterdrift i Norge. Deretter vil noen viktige begreper presenteres:

Setre har man hatt i Norge svært lenge. Reinton sier at vi i alle fall kan dokumentere seterdrift tilbake til middelalderen, men at man antageligvis har hatt en form for seterdrift så lenge vi har hatt bofast jordbruk i Norge¹. For å forklare dette må vi se på de naturgitte forutsetningene. Det er ikke så mye dyrkbar mark i Norge, men mye utmark. Å flytte dyra rundt avhengig av hvor det var beite gjorde at man kunne utnytte ressursene i større grad. Kyrne kunne beite andre steder enn på gården, og samtidig kunne man slå og hesje i seterlandskapet. Seterdrift ble en helt nødvendig måte å skaffe beite og fôr på og gjorde det

¹ Lars Reinton, *Sæterbruken i Norge band 2*, Aschehoug 1957: 6

mulig å drive gårder også i områder der det var mager jord og kalde somre, slik som i Røros-traktene. Setrene gjorde at man kunne føre flere dyr gjennom vinteren.

Historisk har det også knyttet seg mye overtro til seterdrift og husdyrhold. Det har vært svært viktig for å skaffe mat, og ble dermed omgitt av ritualer. Mye gammel hedensk tro henger igjen i seterkulturen.² Også kristne elementer, som å tegne kors i smørformene, har vært vanlige. Det var viktig å holde seg inne med alle mystiske krefter for å sikre at folk og dyr skulle ha det bra, og sommeren bli vellykket.³

Noen begreper er nyttig å ha definert før vi analyserer seterlivet nærmere. La oss starte med begrepet *seter*. I følge Reinton er en seter er en plass der man har husdyr, som regel kyr, om sommeren. Kyrne blir melket der, og melka blir i større eller mindre grad bearbeidet.⁴ I tillegg er det en plass der man kan sanke mat til folk og fe for å berge seg gjennom vinteren. For at det skal kunne kalles en seter bør det, i følge Reinton, være hus på plassen, og en organisert produksjon av mat som fraktes ned til gården.⁵

Denne typen sted, en plass unna gården der man har buskapen på sommeren, har ulike regionale og lokale navn. *Seter* er det vanligste og det eldste og brukes over store deler av Østlandet, Vestlandet, Nordafjells og i Nord-Norge. Det er også begrepet som vil benyttes i denne oppgaven. Uttrykket *støl* eller *støyl* benyttes på Vestlandet, Gudbrandsdalen, Telemark og Agder. I området denne oppgaven dekker, Nord-Hedmark og Sør-Trøndelag, benyttes også navnene *voll*, *vang* og *sel*. Alle disse ordene kan peke på selve huset, alle husene på plassen eller hele komplekset.⁶ Ofte sier man at man er «på» setra, vollen eller støylen, men man sier også at man skal «til seters». Uttrykk som å «ligge på setra» eller «sitte på setra» brukes også om å være på setra. i «Å setre» kan virke som peker mer på arbeidet og prosessen enn det å fysisk være på seteren. Driften på en seter er ekstensiv, og man dyrker ikke mat i stor skala, men henter ressurser fra utmarka, i motsetning til den intensive driften på gården.

Tradisjonelt har de aller fleste gårder hatt en eller flere setre. Mange har hatt én som er ganske nærme og en lengre unna, for å utnytte beitet i enda større grad. Navn som heimseter,

² Reinton 1957: 9

³ Anne-Katrine Brun Norbye "Haugafolket på stølen. Om tro, praksis og sted." *Norsk Antropologisk Tidsskrift* nr. 2, 2006

⁴ Lars Reinton, *Sæterbruken i Noreg band 1*, Aschehoug 1955: 1

⁵ Reinton 1955: 25

⁶ Reinton 1955: 3

sommerset, skogseter og fjellseter peker på de ulike plasseringene.⁷ Enkelte steder, som i Røros-traktene, har man drevet med vintersetring i tillegg til seterdriften om sommeren. Vintersetring er spesielt fordi man ikke produserer fôr, men lar kyrne spise høyet man har samlet på setra om sommeren, for å spare på fôret fra innmarksbeitet. Fôret fra setra fraktes altså ikke ned på gården. Reinton har, i sin gjennomgang av setre i Norge, funnet at nesten alle gårder i Nord-Østerdalen har seter på 1850-tallet. De som ikke har det er først og fremst nyryddede gårder. Det samme gjelder for Trøndelag.⁸ Seterdrift var altså noe nesten alle med gård hadde et forhold til og drev med. Gullalderen for setre i Norge var fra rundt 1600 fram mot 1850.⁹

Ei *budeie* er den som jobber på setra. Som Reinton sier det: "Hovudpersonen på sætra var den som mjølka, stelte krøtera og laga budråtten. Dette var ei kvinne".¹⁰ Ordet *budeie* kommer fra *bu*, som betyr *fe* eller *krøtter*, og *deigja* som betyr *kvinne* eller *jente*.¹¹ Andre ord har også vært i bruk, men det er *budeie* som er det vanlige uttrykket i Trøndelag og Nord-Østerdalen. Hvem som var *budeie* kunne variere. Ofte var det kona til bonden, en datter eller en tante. Det var heller ikke uvanlig å ansette en *budeie* for sommeren. En innleid *budeie* fikk bedre betalt enn andre tjenestejenter.¹² Det var et yrke som krevde mye kunnskap og erfaring, og en god *budeie* hadde høy status. Man kunne ikke ta en utdanning eller gå på en skole for å lære å bli *budeie*. Å vite hvor lenge mysen skulle koke, hva man gjorde med en syk ku eller den beste måten å lokke på, var uformell og ofte taus kunnskap som ble overført fra generasjon til generasjon.

Et mer generelt begrep, som ofte brukes til å beskrive perioden denne oppgaven handler om, er «*det store hamskiftet*». «Det store hamskiftet» er et uttrykk som først ble brukt av Inge Krokann i 1942.¹³ Uttrykket brukes for å beskrive endringene som skjedde i det norske jordbruket i andre halvdel av 1800-tallet.

Jordbruket i Norge hadde stått nokså stille siden middelalderen. De fleste endringene i drift og teknologi kom på 1800-tallet. Her vil jeg først og fremst fokusere på endringene som påvirker seterdriften. De er både teknologiske og praktiske, men man kan også se endringer i

⁷ Reinton 1957: 1

⁸ Reinton 1955: 7

⁹ Karoline Daugstad og Svein Sæter, *Seterliv*, Det norske samlaget 2001: 54

¹⁰ Reinton 1955: 238

¹¹ Reinton 1955: 238

¹² Reinton 1955: 335

¹³ Jan Eivind Myhre, *Norsk historie 1814-1905- å byggje ein stat og skape ein nasjon*, Det norske samlaget 2018: 211

tankemåter. Nye yrker oppsto, nye maskiner ble tatt i bruk og hverdagen ble annerledes for veldig mange på siste halvdel av 1800-tallet

På 1800-tallet begynte man også å dyrke nye planter, som potet. Dette førte til et bedre og mer variert kosthold enn før. Poteten ga større avling enn korn, den var mer hardfør og kunne dyrkes flere steder. Det ble mange steder også dyrket nye fôrvekster til buskapen, som kløver, og det ble mindre vanlig å sultefôre kyrne gjennom vinteren. Kløveren var mer næringsrik enn gress, og ga større avlinger. Det gjorde det mulig både å ha flere kyr og fôre dem bedre.

Kunnskapsnivået økte rundt om i landet. De aller fleste som drev med jordbruk kunne lese og skrive, og ny kunnskap spredte seg rundt i landet.¹⁴ Organisasjoner som «Selskapet for Norges Vel» delte ut midler for å teste nye metoder og det ble opprettet offentlige jordbruksskoler. Statlig ansatte agronomer bidro også til å spre kunnskap, både om dyrking, foredling og fôring

Gjennom hamskiftet ble jordbruket noe annet enn før. Flere produserte for salg, og det ble vanligere å spesialisere seg på enkelte varer. Jernbanen, som kom på andre halvdel av 1800-tallet, og annen infrastruktur, gjorde transporten av varene enklere. Rørosbanen som kom i 1877, knyttet Røros og Østerdalen sammen med Oslo og Trondheim.¹⁵

Den nye kunnskapen og utdanningen, og de nye redskapene, ga bøndene større avkastning enn før. På sikt endret også arbeidet på gårdene og setrene seg. Man trengte færre hender når det ble flere hjelpemidler. Da kunne flere arbeide med andre ting, enten med tjenesteyting, eller spesialisere seg innenfor for eksempel meieridrift. Teknologeutvikling ga nye muligheter, også på gårder og setrer.

Et *meieri* er et sted der melk foredles. Man kan lage ost, smør eller andre produkter. Det er mulig å se på meierier som en konsekvens av hamskiftet. Der man før hadde foredlet melk til eget bruk på setra eller hjemme på gården fikk man etter 1850 spesialiserte hus og steder for dette. Ofte slo flere gårder seg sammen. På grunn av det forbedrede dyrestellet fikk man et større overskudd av melk og kunne produsere for salg i større grad. Husdyrholdet generelt i Norge økte med 50 % mellom 1835 og 1890, altså i perioden vi kaller hamskiftet.¹⁶

¹⁴ Myhre 2018: 214

¹⁵ Banenor, «Rørosbanen», <<https://www.banenor.no/Jernbanen/Banene/Rorosbanen/>>, u. å, sist aksessert 15. april 2019

¹⁶ Myhre 2018: 213

Melkeproduksjonen for hver ku doblet seg mellom 1845 og 1907.¹⁷ Det fantes altså et overskudd. Dette overskuddet ga incentiv til nyskaping. Ny teknologi og ny kunnskap gjorde at man kunne produsere andre varer, som ulike typer hard ost.

Meieriet – det nye

I 1856 åpnet det første andelsmeieriet nord for Alpene. Det lå i Rausjødalen, på Tolga, nord i Østerdalen. Førti bønder hadde hver sin andel i meieriet, som ble opprettet på initiativ av Jon Simensen Grue og Ole Johnsen Berg, to lokale menn.¹⁸ Bøndene skulle sende kyr på en felles seter, der den sveitsiske osteeksperten Caspar Hiestad skulle lage sveitserost i en nybygd meieribygning. Osten skulle deretter sendes til Oslo og selges der, og det ble lovet god avkastning.¹⁹ En felles seter med et fellesmeieri, der melkeforedlingen skulle skje med tanke på salg, var noe helt nytt i Norge. Det fantes noen små meierier, der noen gårder slo seg sammen, men ingen av denne størrelsen.

At det ble en felles seter, der man skulle foredle melken på samme sted, har flere årsaker. Den viktigste handler om transport. Dette var før jernbanen var utbygd, og veiene var heller ikke særlig gode. Det var enklere å frakte et ferdig produkt enn det var å frakte melk. Samtidig trengtes det større mengder melk enn det bare én seter produserte til osteproduksjonen. For å unngå vanskelig frakt av melken, var det fornuftig å ha kyrne på samme sted.

At det var menn som skulle jobbe i fjøset var også noe helt nytt, i likhet med fellesseteren. Å ha et overskudd av melk og et ønske om å tjene penger var nødvendig forutsetninger for å få i gang meieriet. Det var et sterkt ønske, både fra staten og fra enkeltpersoner, om å modernisere og utvikle jordbruket i denne perioden. Opprettelsen av meierier er et eksempel på dette.

Hvorfor ble meieriet startet nettopp på Tolga, langt fra hovedstaden? Eilert Sundt beskriver Østerdalen som et velutviklet område, med mange lesekyndige og med moderne og velfungerende hus og fjøs.²⁰ Vinje sier det samme, og forteller at bøndene leser aviser og er oppdaterte på ny kunnskap.²¹ Bøndene hadde ofte ganske mange kyr, og gårdene var relativt store. Dermed hadde de mulighet til å avse noen kyr til det eksperimentet meieriet jo var.

¹⁷ Myhre 2018: 214

¹⁸ Arve Bjørnstad, *Rausjødalen setermeieri*, Tynset 2013: 19

¹⁹ Bjørnstad 2013: 22

²⁰ Eilert Sundt, *Om renligheds-stellet i Norge*, Gyldendal 1975: 167

²¹ Aasmund Olavsson Vinje, *Ferdaminne frå Sumaren 1860*, Gyldendal 1996: 64

Dessuten hadde, som nevnt i avsnittet om hamskiftet, nytt og bedre dyrestell ført til større melkeproduksjon enn før.

Den viktigste faktoren var nok de lokale ildsjelene som traff så rett i tiden. Det var to menn fra bygda som lanserte ideen etter å ha hørt om tilsvarende foretak i England. Den ene, Berg, hadde også reist rundt med den sveitsiske Andreas Kundert og undervist bønder i modernisering og jordbruk.²² Kundert var agronom, og ansatt av Selskapet for Norges Vel for å spre kunnskapen om osteproduksjon rundt om i Norge. I den samme perioden ønsket norske myndigheter å utvikle og styrke norsk jordbruk, og meieriprojektet fikk dermed økonomisk støtte. Selskapet for Norges vel bidro med lån og betalte deler av lønnen til Hiestad. Det ble viktig for gjennomføringen at en så sentral mann i bygda som Grue ble med. Det krevdes mye overtalelse å få bygda med på det nye foretaket, men mennene i bygda stolte på Grue.²³ Kvinnene var mer skeptiske, noe vi kommer tilbake til.

Det gikk ikke så bra for meieriet som man hadde tenkt, og det ble nedlagt etter bare to somre. Somrene var uvanlig kalde, og været var dårlig. Det gjorde at det var lite mat til kyrne, og dermed mindre melk enn forventet. I tillegg var det vanskelig å lage sveitserost i Norge, fordi bakteriefloraen var annerledes enn i Sveits. Den lille mengden ost som ble produsert, ble solgt for en lavere pris enn forventet. Transporten til Oslo tok svært lang tid, fordi jernbanen enda ikke var åpnet. I tillegg kunne ikke meierimesteren norsk. Det gjorde at kommunikasjonen ble vanskelig, og førte til misforståelser og dårlig stemning blant de ansatte i Rausjødalen.²⁴

Det nye meieriet ble altså ingen suksess. Likevel dukker det opp nokså mange små meierier i perioden etterpå. De ble drevet privat og uten oste-eksperter, men klarte seg ganske bra.²⁵ Kanskje var det fordi enhetene var små. Lokal forankring og nærhet kan ha gjort overgangen enklere. Risiko og innsats var også mindre ved små meierier. Dessuten kom som nevnt jernbanen i løpet av 1870-årene, som gjorde transport av ferdige varer enklere.

Ideen om å produsere for salg levde altså videre, og disse gårdsdrevne meieriene møtte mindre motstand fra de lokale bondekvinnene enn det store fellesmeieriet. Kunnskapen om hvordan drive meieri og produsere ost spredde seg videre ut i bygdene.

²² Bjørnstad 2013: 19

²³ Bjørnstad 2013: 23

²⁴ Bjørnstad 2013: 72

²⁵ Bjørnstad 2013: 77

Også *smørlag*, eller *smørforeninger*, der setrer gikk sammen om smørproduksjon for salg, vokste fram. Med utbyggingen av jernbane kunne man i større grad enn før frakte varene ut av bygda og inn til byene. Det åpnet et helt nytt marked for meieriproduktene, og gjorde at bøndene kunne tjene mer penger enn tidligere.

Utvikling, det gode seterliv og gråt

Å være budeie

Å være budeie i 1850 innebar å være på setra på sommeren. Hun skulle stelle kyrne, melke dem og foredle melka. Budeia skulle også bære ved og vann, vaske og lage mat. I tillegg slo hun gress som ble tørket og brukt som vinterfôr. Mange steder samlet budeiene og gjeterne også løv, såkalt *lauving*, mose og lav for å spe på høyet.²⁶ Utmarka skulle benyttes så godt man kunne, til både beite og fôr. I tillegg plukket budeiene bær og urter. I områdene denne oppgaven beskriver, lå setrene ofte så langt fra gården at man foredlet og oppbevarte meieriproduktene på setra, i stedet for å frakte melka ned til gården hver dag. Fôret man samlet på setra ble også fraktet ned til gården, unntatt der man drev med vintersetring.

Budeiene lagde rømme, skjørost, gomme og liknende produkter med lang holdbarhet. Syrnede produkter holdt lengre enn fersk melk. I tillegg var det mange budeier som strikket, kardet, spant og vevde når de ikke var opptatt med kyrne og melka.²⁷ Tiden skulle brukes godt, og budeiene sto først opp og var sist i seng på setra. De fleste plasser hadde man gjeterne, gjerne ganske små barn, som passet på buskapen.²⁸ Det kunne også være ungdommer og voksne som gjette. Enkelte var gjeterne hele livet. Disse var altså på setra sammen med en eller flere budeier.

Selv om det var mye å gjøre på setra, og mye hardt arbeid, var det å få komme på setra likevel noe de fleste så fram til. Å være på setra var herlig, nesten som en ferie, nevnes det fra spørrelistene i Reintons bok.²⁹ Som tidligere nevnt var det ofte en datter, kone, eller tante på setra, eller man leide inn en budeie for sommeren. På gårder der man kunne leie inn enten onnehjelp på gården, eller en budeie, valgte man ofte å sende datteren på setra og bruke

²⁶ Åshild Danielsen, Ville vekster til hverdags og fest, *Heimen* nr 55, 2018: 237

²⁷ Reinton 1955: 318

²⁸ Reinton 1955: 290

²⁹ Reinton 1955: 287

leiehjelpen på gården. Dette viser hvor attraktivt det var å tilbringe sommeren på setra, selv om det var hardt arbeid, og ikke det man i vår tid tenker på som ferie.³⁰

At budeiene selv syntes det var stas å være på setra, er interessant. I vår tid snakker man ofte om seterlivet med lengsel, og romantiserer en sommer tilbrakt som budeie i fjellet. Nasjonalromantikkens kunst og litteratur forsterker denne drømmen. Det er lett å tenke at det idylliske og herlige seterlivet er en nasjonalromantisk etterkonstruksjon, men kildene forteller oss at budeiene faktisk trivdes svært godt, hardt arbeid til tross.

Der setrene lå nærme hverandre, og det gjør de ofte i Nord-Østerdalen og Røros-området, ble det er nært fellesskap mellom budeiene. Man møttes ofte og hjalp hverandre når det trengtes. Mange plasser gikk matlaging og kaffekoking på rundgang.³¹ Seterlivet var å være en del av et kvinnefellesskap der man overførte erfaringer, lærte nye ting og fikk støtte.³² På lørdagene var det ofte dans og fest, og unge menn kunne komme på frierferd.³³ Å være ung jente på en seter ga både frihet og fellesskapsfølelse.

En enke som var kjent som en dyktig budeie, kunne leve av å være på setra på sommeren og drive med håndverk på vinteren. Seterlivet kunne altså tilby en viss form for økonomisk uavhengighet, som ett av få betalte kvinneyrker. En budeie kunne tjene like mye på en sommer som en vanlig tjenestejente tjente på et helt år.³⁴ Fagkunnskapen og viktigheten av arbeidet ga budeiene høy status. Senere vil vi komme tilbake til de store endringene i budeieyrke som kommer i løpet av andre halvdel av 1800-tallet og begynnelsen på 1900-tallet.

Vinje, Sundt og lokale minner – romantikk og realisme

For et samtidsperspektiv på seterlivet kan man lese for eksempel Vinjes «Ferdaminne frå sumaren 1860», der han beskriver en reise til Trondheim i anledning kroningen av den nye kongen. Vinje er en romantiker med sansen for det vakre, men han er også opptatt av framskritt og utvikling. Han passerer mange setre på sin vei gjennom landet, og sammenlikner dem med hverandre. Og Østerdalen, sier han, det er de beste setrene i hele Norge. Der er det

³⁰ Reinton 1955: 288

³¹ «Seterlivet fra Mosdalen» < <http://historier.no/historier/seterlivet-fra-mosdalen/> > u. å., sist aksessert 12. april 2019

³² Reinton 1955: 331

³³ Reinton 1955: 326

³⁴ Reinton 1955: 339

hvitskurte gulv, rene fjøs og velholdte hus.³⁵ Han er også opptatt av at dyrestellet er godt og moderne.

Disse observasjonene stemmer godt med det andre kilder beskriver. Også Eilert Sundt, som ofte var skeptisk til lokale skikker, mente at Østerdalen skilte seg positivt ut. Husene var bygget på moderne måte, og setrene var også blitt forbedret.³⁶ Sundt sier også at Østerdalen har de dyktigste budeiene i Norge.³⁷

Begge forteller at bøndene spiser mer kjøtt og melkemat enn andre plasser i Norge, fordi det er vanskeligere å dyrke korn og potet enn i mer frodige strøk.³⁸ Vinje forteller levende om den gode maten på setra. Ellers i året var kostholdet nokså magert, det var bare på setra om sommeren man hadde så mye rømme og fløte at alle kunne få nok. Forfatteren Vinje er også veldig glad i pene jenter, og de finner han flere av på setrene nord i Østerdalen. En av dem, Anne, er så vakker at han er sikker på at han har havnet hos huldra!³⁹

Vinje ser altså det vakre med seterlivet, mens Sundt er mer opptatt av det praktiske. Begge peker på at det er en kvinnearbeidsplass med høye krav til hygiene og kompetanse.

Leser vi nedskrevne minner fra bygdelivet før i tiden, som man kan finne for eksempel på nettstedene som Historie.no og Kvinnespor.no, skinner også mer av hverdagen og det harde arbeidet gjennom. Her beskrives det for eksempel hvordan man kunne arbeide med slått hele dagen, unntatt når kyrne skulle stelles.⁴⁰ Mange minnes hvordan deres mødre på setra sto tidlig, tidlig opp for å melke, og at de holdt det gående til langt på kveld.⁴¹ Andre minner forteller om lek og moro, blandet med lange dager og hardt arbeid.⁴² Og som Karoline Daugstad og Svein Sæter sier i boka «Seterliv»: «Seterlandet var et rike for seg sjøl. I dette riket var budeia dronning».⁴³

³⁵ Vinje 1996: 58

³⁶ Sundt 1975: 100

³⁷ Sundt 1975: 373

³⁸ Vinje 1996:79

³⁹ Vinje 1996:70

⁴⁰ Historier.no, «Fjellsommer» < <http://historier.no/historier/fjell-sommer/> > u. å, sist aksessert 25. mars 2019

⁴¹ Historier.no, «Bondekoner anno 1920» < <http://historier.no/historier/bondekoner-anno-1920/> > u.å, sist aksessert 26. mars 2019

⁴² Daugstad og Sæter 2001: 113

⁴³ Daugstad og Sæter 2001: 35

Hvorfor gråt kvinnene?

Når meieriet i Rausjødalen åpnet, var ikke alle like positive. Det nye meieriet var upopulært blant kvinnene i bygda, skal vi tro dagbøkene grunnleggerne av meieriene skrev. Berg skriver: «En pokkers alarm om meieriet i Rausjødalen, især av gamle kjerringer, der med sitt vante smør og ost kan forsikre at ingen gjør det bedre, og at yngre kan la seg nøie med det samme og ikke begynne med så mange nye skikker». ⁴⁴ Han fortsetter: «ko og koner jamret seg ganske forskrekkelig». Kvinnene var sterkt i mot at mennene skulle tegne andeler og sende noen av kyrne på fellessetra oppe i fjellet. I dagbøkene beskrives det altså at kvinnene gråt og bar seg når kyrne skulle sendes til fjells, og at det nye meieriet fikk skylden for alle ulykker. ⁴⁵ Mange menn var også skeptiske, men kvinnene nevnes spesielt som motstandere av den nye fellessetra. De forsøkte å hindre mennene sine i å bli med på prosjektet, klager grunnleggerne på.

Dagbøkene er selvfølgelig ikke nøytrale kilder, og gir ikke et komplett bilde av virkeligheten sånn som den var. Likevel er det interessant at det er nettopp kvinnene som er skeptiske. Siden de tradisjonelt hadde hatt ansvar for melkeforedlingen, skulle man kanskje tro at de var nysgjerrige på nye metoder og fellessetra. Kildene tyder på at de heller var negative. Skepsisen knyttet seg både til at det skulle være en fellesseter, der de ikke kunne passe på sine egne kyr, og til at de utenlandske mennene skulle kunne mer enn kunnskapen de selv hadde opparbeidet seg i så mange hundre år. Det var et klart brudd på en lang tradisjon at en mann skulle være ansvarlig for fjøset, noe som kan ha ligget bak noe av denne motviljen.

Det er selvfølgelig vanskelig å vite hva kvinnene tenkte og følte, men det er mulig å tenke seg noen årsaker til at de var så negative til meieriet. Som tidligere nevnt hadde budeie vært et kvinneyrke. Det var kvinner som hadde hovedansvar for kyrne, for setra og for melkeforedlingen. De satt på stor kompetanse, og denne viktige kunnskapen ga dem status og i noen tilfeller inntekter. At en utenlandsk mann skulle komme og fortelle dem hvordan de burde arbeide, opplevdes kanskje som en nedvurdering av deres kunnskap. Sveitseren var heller ikke fornøyd med hygien, selv om Østerdalen beskrives som svært renslig og dyktig med hygiene i samtidige kilder, som hos Sundt og Vinje. Kvinnene var kanskje også redde for å bli utkonkurrert og miste muligheten for en selvstendig, høystatus arbeidsplass. Arve Bjørnstad skriver i sin bok «Meieriet i Rausjødalen» at «de så på sin rolle som ubestridt sjef i

⁴⁴ Bjørnstad 2013:25

⁴⁵ Bjørnstad 2013: 30

fjøs- og husdyrstell truet».⁴⁶ Også Reinton skriver om skepsisen til sveitserne, og ystepikene som sveitseren lærte opp. Han beskriver at når den nyansatte amtsagronomen forsøkte å åpne en seterskole i 1890-årene, var det nesten ingen som ville gå der. Budeiene syntes at de kunne best selv og følte seg trygge på egen kompetanse.⁴⁷

De første melke- og osteekspertene, som Kundert, var altså fra Sveits. Uttrykket *sveitser* ble fornorsket til *sveiser*, som er yrkestittelen til en mannlig fjøsarbeider. Den brukes fortsatt i dag. Dette nye navnet, som kommer fra de nye fagmennene, sier mye om overgangen fra at fjøset var kvinnenens arena til at det i stor grad var menn som styrte med kyr og melk. Tidligere hadde ikke en mannlig «budeie» trengt et navn, for de fantes ikke. Det var først på 1850-tallet at de begynte å dukke opp. Sveiseren jobbet riktignok gjerne på gården, og ikke på setra, men hadde mange av de samme oppgavene som budeia hadde hatt.

I Røros og Nord i Østerdalen hadde man i 1850 drevet setre på stort sett samme måte i mange hundre år. Seterdriften var meget viktig for å klare seg, særlig i disse skrinne områdene, og det var en måte å overleve på ved å utnytte utmarka. Som regel var setrene familiebasert, og de var en klar kvinnearena. En felleseter var noe helt nytt, og ville endret på tradisjonelle arbeidsmønstre og kanskje gjøre at kvinnene mistet den makten de hadde som ansvarlige for kyrne. At menn skulle bestemme hvordan arbeidet skulle gjøres, opplevdes som en nedvurdering av kvinnenens store kunnskaper. Dessuten var det fint å være på setra. Setra var en friplass med et sterkt kvinnefelleskap. Det er slett ikke rart at kvinnene ønsket å beholde denne arenaen.

Et siste poeng når vi diskuterer motstanden mot fellesmeieriet handler om kyrne i seg selv. Flere av kildene forteller at man i Østerdalen spiste mer melkemat og kjøtt enn andre plasser. Dette skyldtes at det var vanskeligere å dyrke korn her enn andre plasser. Da fikk kyrne en viktig rolle, de var selve eksistensgrunnlaget. Dette kan man også se i mengden overtro som knytter seg til kyr, setre og budeier. Det var helst bare kvinner som skulle ta på fløten, for eksempel. Hvis ikke kunne den bli sur. Kyrne skulle ha navn, og ofte var det kors i fjøset for å beskytte dem mot onde ånder. Å gi fra seg de viktige kyrne til et fellesmeieri, der man ikke visste om de ble tatt vare på, føltes antageligvis skremmende. Det å bryte med tradisjonen

⁴⁶ Bjørnstad 2013: 23

⁴⁷ Reinton 1961: 421

med seterdrift, kunne få store konsekvenser i et område som var så avhengig av fedrift i utmarka for å klare seg.⁴⁸

Det nye seterlivet og den nye hverdagen

Seterlivet og budeienes hverdag endret seg i perioden 1850 til 1900. Flere av disse endringene er nevnt før, men her vil de samles og settes i en større sammenheng. For det første ble det mange færre setre i perioden mellom 1850 og 1900. Dette skyldes i hovedsak endringer i gårdsdriften. En viktig endring var at man på andre halvdel av 1800-tallet begynte å dyrke eng og fôrvekster i større grad enn før. Ny kunnskap og nye planter gjorde at man hadde bedre beite nærmere gården, og kunne utnytte innmarka på en bedre måte. På flatbygdene på Østlandet gjorde dette at man nesten sluttet med seterdrift.⁴⁹ I fjellbygdene i Røros og Østerdalen var det fortsatt for skrint til å ikke bruke utmarka til beite, men mange plasser brukte man nå bare én seter i stedet for å flytte seg mellom flere i løpet av sommeren.⁵⁰ Når jordbruket utviklet seg og ble mer avansert utover på 1800-tallet blir også gården viktigere enn setra. Da skjedde det oftere enn før at kona ble på gården på sommeren, og at en annen måtte dra til seters.⁵¹ Gården hadde blitt for viktig til at man kunne dra fra den lenge. Poteten var lettere å dyrke enn korn og ga større avling. Da ble man noe mindre avhengig av feholdet, og setra ble mindre viktig til matproduksjon.

Bedre fôr og mindre sultefôring gjorde at kyrne melket mer. Samtidig hadde mange bønder flere kyr enn før, fordi man kunne fôre flere. Man fikk altså et overskudd av melk. Dette overskuddet kunne brukes til å produsere smør eller ost for salg. Toget gjorde det enklere å frakte meieriprodukter inn til byene, og ny teknologi, som håndseparatoren, gjorde melkestellet enklere. Med en separator var det enklere å skille fløten og skummetmelken, og man fikk mer fløte ut av melken. Det var først og fremst av fløten man lagde smør og ost, og nå ble det enklere å utnytte den. En enkel, men viktig nyvinning var at man begynte å kjøle ned melka ved å sette den i isvann. Dette krevde ikke noen nye innkjøp, og passet bra på fjellsetre der det ofte fantes kalde bekker med smeltevann. Dette gjorde at prosessen med å skille fløte og melk ble mer hygienisk og at det gikk fortere. Selv om man ikke hadde mulighet til å kjøpe separator, var det enklere å lage smør.⁵² Håndseparatoren som kom på slutten av 1800-tallet, og den nye kjøleteknikken, gjorde det altså mindre arbeidskrevende å

⁴⁸ Daugstad og Sæter 2001: 100

⁴⁹ Daugstad og Sæter 2001: 55

⁵⁰ Daugstad og Sæter 2001: 55

⁵¹ Reinton 1961: 420

⁵² Reinton 1961: 425

lage smør. Separatoren og kjølingen gjorde i kombinasjon med de nye toglinjene det mulig å selge smør i stor skala.⁵³

I løpet av 1800-tallet var de flere som flyttet fra bygda til byene og tok seg arbeid der. Det gjorde at det fantes en økende andel mennesker som ikke produserte egen mat. Byenes befolkning ble et marked der man kunne selge meieriprodukter, slik som smør og ost, produsert enten gjennom smørlagene, eller de nye meieriene.

Meieriene som vokste fram, initiert av menn, endret kjønnsbalansen i fjøset. Ønsket om å produsere for salg og dermed tjene penger, førte til opprettelsen av flere meierier. Ny teknologi gjorde dette mulig. Alle disse endringene fikk påvirkning på budeias hverdag.

En annen konkret endring var at det ble vanskeligere å få tak i gjeterne enn før. Når det fantes tryggere, enklere og bedre betalte jobber, for eksempel i de nye fabrikkene, var det færre som ville gjete.⁵⁴ Det var også færre barn som var nødt til å gjete for kost og losji, fordi foreldrene deres fikk seg bedre betalte jobber. Dette gjorde at man måtte legge om arbeidet på setra, og budeia måtte gjøre mer selv. Kanskje ble det også mindre attraktivt å være budeie, men det sier kildene ingen ting om. Generelt var det færre som arbeidet i jordbruket enn det hadde vært femti år før.

På andre halvdel av 1800-tallet fantes det et sterkt ønske om å modernisere jordbruket, i Norge, men også over hele Europa. Det ble ansatt omreisende agronomer som skulle lære opp folk, og utenlandsk ekspertise ble leid inn. I Norge kom de fra Sveits, mens svenskene hadde Holsteinere. Mye kompetanse kom altså fra Sentral -Europa opp til Norden.⁵⁵ Flere enn før prøvde ut nye ting og forsøkte å effektivisere og modernisere driften.⁵⁶ Fokuset på formell og teoretisk kunnskap ble større, og den gamle, tause kunnskapen ble mindre verdsatt. Også flere norske menn engasjerte seg i fjøset. De dokumenterte melkemengde og så etter sammenhenger mellom fôring og produksjon.⁵⁷ Spesielt Østerdalen pekte seg ut som et område der mange var opptatt av ny fagkunnskap og nye måter å arbeide i fjøset på.

⁵³ Hege Roll-Hansen, «Mjølke og modernisering» <<https://www.norghistorie.no/industrialisering-og-demokrati/artikler/1527-mjolk-og-modernisering.html>> 2017, sist aksessert 29. april 2019

⁵⁴ Reinton 1955: 303

⁵⁵ Lena Sommestad, Gendering Work, Interpreting Gender: The Masculinization of Dairy Work in Sweden, 1850-1950, *History Workshop* nr 37 1994: 64

⁵⁶ Egil Simensen, Mjølkeproduksjon i ei fjellbygd på 1800-tallet – Ei fjøskontrollbok fra en gard i Vingelen i Nord-Østerdalen 1857–1893 *Heimen*, nr. 3, 2014

⁵⁷ Simensen 2014

I Norge førte dette til et klart brudd med tidligere tiders arbeidsfordeling, der kvinnene hadde hatt kontroll på fjøs, kyr og melkeforedlingen. Nå var det flere menn som engasjerte seg i dette og til en viss grad fortrenget kvinnene. Det var ikke lengre selvsagt å sende kyrne på setra om sommeren, og mennene begynte å arbeide i fjøset. Samtidig ble ny teknologi utviklet. Å være budeie, et yrke som i stor grad hadde vært likt siden middelalderen, gjennomgikk store endringer på relativt kort tid.

Vi kan altså se noen brudd i utviklingen av budeieyrket fra 1850-årene og framover, og det kan virke som at hverdagen ble en helt annen. Det ble færre setre, og dermed færre som arbeidet som budeier. Flere leverte melka til et større eller mindre meieri, og det ble etter hvert flere menn som arbeidet med fjøs og melkeforedling. Ofte enn før produserte man for salg, ikke til eget bruk. Seterdriften ble mindre viktig når man i større grad enn før kunne produsere nok fôr på selve gården.

Samtidig er det også mye kontinuitet i seterlivet, særlig i Østerdalen og Røros-området. Til tross for engdyrking til fôr og beite, og mer fokus på gården som produksjonsenhet var det fortsatt nødvendig å bruke setrene. Fortsatt var det kvinner som var der om sommeren. Separatoren, en maskin for å skille fløten fra melken, kom i vanlig bruk rundt 1890 i Østerdalen.⁵⁸ Den er et redskap som bærer både brudd og kontinuitet i seg. Separatoren var noe helt nytt, samtidig som den ble brukt på setra, til å utføre en veldig tradisjonell arbeidsoppgave. Den kom i bruk uvanlig tidlig i Østerdalen og rundt Røros. Kanskje skyldes dette at man hadde begynt å produsere for salg, og dermed både hadde penger å kjøpe utstyr for, og et incentiv til å intensivere produksjonen enda mer. I resten av Norge kom ikke separatoren i vanlig bruk før om kring 1900.

Selv om agronomene og sveiserne var menn, og de første meieriene ble startet av menn, var det også kvinner som lærte de nye tingene. Agronomene skulle lære opp såkalte «ystepiker», som skulle lære videre kunsten å lage ost til alle kvinnene i området.⁵⁹ De fikk en mer formell utdanning enn budeiene hadde hatt. Historiker Hege Roll-Hansen peker på at når det etter hvert åpnet flere meierier, var flere av dem drevet av kvinner, i alle fall i starten.⁶⁰ Når det ble

⁵⁸ Reinton 1961: 429

⁵⁹ Reinton 1961: 420

⁶⁰ Hege Roll-Hansen, «Mjølke og modernisering»

<<https://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/artikler/1527-mjolk-og-modernisering.html>>
2017, sist aksessert 29. april 2019

åpnet skoler for å lære opp budeier og koner i melkestell, var det gjerne kvinnelige lærere.⁶¹ Det var altså fortsatt slik at melka og fjøset i stor grad var en kvinnearena.

Når det gjelder smørlagene, altså at flere gårder gikk sammen om å produsere og kvalitetskontrollere smør, som deretter ble sendt med toget til de store byene, kan man se på disse som et brudd med tradisjonen. Det vanlige hadde før vært å produsere til eget bruk og ikke for salg. Dessuten hadde man gjerne produsert mange ulike produkter, og ikke fokusert på å bare produsere smør. Samtidig finnes det også her elementer av kontinuitet. Å samarbeide om foredling hadde budeiene gjort lenge. Det var fortsatt stort sett kvinner som lagde smøret, ofte på samme måte og samme sted som før, og dermed var det ikke en stå stor endring i arbeidsmåte som de nye meieriene var.⁶² Smør var enklere å frakte enn melk, og man hadde også tidligere solgt smør i bygda. Det nye er omfanget av produksjonen, som ble muliggjort av større melkemengde grunnet bedre fôr, håndseparatoren og jernbanen.

Kyr og melk hadde alltid vært viktig nord i Østerdalen og i Røros. Med vanskelige utgangspunkt for korndyrking måtte man spesialisere seg på husdyrhold for å kunne overleve. Setrene var en nødvendig konsekvens av de naturlige forholdene. Dette gjorde at budeiene ofte var spesielt dyktige på fjøsstell, hygiene og foredling, og at de utnyttet ressursene så godt de kunne. Det bidro også til budeienes og kyrnes sterke status.

Gjennom hamskiftet kom det mange endringer, både i teknologi, tankesett og muligheter. Mulighetene for å drive jordbruk på andre måter vokste fram, og det var mulig å drive med dyrehold uten å benytte utmarka i like stor grad som før. Dette endret budeienes hverdag. Det er mulig å se på dette som et stort brudd med tradisjonen. Samtidig ligger det en sterk kontinuitet i at det er nettopp melkeforedlingen og fjøset som man ser endringene, siden de tradisjonelt har vært så viktige. At det er her man ønsket å effektivisere, viser kanskje at de fortsatt var sett på som viktige. Budeiene fortsatte å være i fjellet med kyrne hver sommer, i alle fall i femti år til, fram mot århundreskiftet.

Å være budeie rundt 1900 og 1950

I perioden mellom 1850 og 1900 ser vi at det skjer endringer, men at det også er store innslag av kontinuitet. Budeiene passer fortsatt på kyrne på setra, foredler melka og sanker fôr.

⁶¹ Reinton 1961: 421

⁶² Reinton 1961: 438

Samvirker og meieridrift blir vanligere, men ikke enerådende.⁶³ Nye typer ost og andre meieriprodukter utvikles.

Vi kan nå sammenlikne dette med utviklingen de neste femti årene, fra 1900 til 1950. Etter 1850, blir setrene, og dermed budeiene, færre. Fra rundt år 1900 og fram mot 1950 gikk utviklingen enda raskere.⁶⁴ Flere steder får man store fellesmeierier. Østerdalen er et foregangsområde på dette. Dette innebærer som regel, fra 50-tallet av, at melkebilen kjører melka fra setra og til meieriet, som ligger nede i bygda. Budeiene foredler dermed ikke lengre melka selv. Det er en klar endring fra tidligere. Likevel er det fortsatt seterdrift mange steder, fordi det er en god måte å bruke beitet på og spare innmarka nærmere gården. Slåtten på setra blir stadig mindre viktig, og setra dermed mindre nødvendig for å klare seg. I stedet for å ha kyrne på setra om sommeren, begynte man å beholde dem på gården, og benytte innmarka som beite i større grad.

Rasjonaliseringen gjør også at det bare er de mest effektive setrene som drives, og at man ikke lengre flytter mellom ulike setre. Den store nedgangen i setre i perioden 1850 til 1900 gjenspeiler først og fremst at man slutter med flersetring, ikke at man slutter å sende kyrne til seters.⁶⁵ Antallet setre faller i løpet av perioden. Antallet melkekyr faller derimot saktere, forteller Reintons statistikk oss.⁶⁶ Antageligvis skyldes dette at man har flere kyr per seter enn før. Det kan tyde på en mer intensiv seterdrift, noe som henger godt sammen med tankene om rasjonalisering og effektivisering. Fortsatt er det kvinner som er på setra, budeie forblir et kvinneyrke.

Rundt 1950 er det knapt setre i drift igjen, og svært få budeier.⁶⁷ I følge NBIO-rapporten «Hvordan står det til på setra?» fra 2017 har 99 % av setrene blitt nedlagt de siste hundre årene. Av de setrene som fortsatt finnes er det bare 4 % som driver med melkeproduksjon. Resten brukes som fritidsboliger, holder åpent for turister eller liknende.⁶⁸ I Østerdalen og Røros-området er det flere setre i drift enn de fleste andre steder. I 2018 var det mer enn 150 setre i drift i dette området, noe som var uvanlig mange sammenliknet med resten av Norge.

⁶³ Daugstad og Sæter 2001: 55

⁶⁴ Reinton 1961: 408

⁶⁵ Reinton 1961: 412

⁶⁶ Reinton 1961: 414

⁶⁷ Daugstad og Sæter 2001: 55

⁶⁸ Kari Stensgaard, *Hvordan står det til på setra?* NBIO 2017: 15

⁶⁹I Troms fylke var det for eksempel bare elleve, og i Telemark 25.⁷⁰ Setra spiller dermed antageligvis en større rolle i driften i Hedmark og Sør-Trøndelag i vår tid enn i mange andre områder.

Fra 50-tallet av ble melka fra setrene i drift stort sett hentet med tankbil og kjørt til et meieri som ligger nede i bygda. Der man før både melket og slo gress på setrene, er det vanligere nå å kun drive med melkeproduksjon. Denne formen for seterdrift er dermed langt fra driften på 1850-tallet. En buedeie fra 1850 ville nok kjent igjen seterhusene og kyrne, men redskapene, foredlingen, veiene og tankbilen gjør likevel at hverdagen for de som er på setra er annerledes. Forskjellen er mindre på driften i 1850 og 1900 enn forskjellen mellom 1900 og 1950.

En maskulinisering av jordbruket og seterlivet?

Når setrene, denne viktige kvinnearenaen, blir færre på 1900-tallet, påvirker dette kjønnsbalansen i jordbruket? Blir det færre kvinner, eller gjør de andre ting enn før?

Rundt 1850 var setra og gården begge viktige enheter for å kunne leve som bonde i Nord-Østerdalen og på Røros. Kvinnene hadde ansvaret på setra. Der hadde de sitt rike, der de kunne det som skulle til for å ta vare på de viktige kyrne. Seterverdenen var kvinnedominert og preget av et sterkt kvinnefelleskap. Driften var ekstensiv og tradisjonell. Gården som enhet ble viktigere i den andre halvdel av 1800-tallet. Rasjonalisering, effektivisering og ny teknologi gjorde at man satset på gården, på bekostning av den mindre intensive setra.

Karoline Daugstad har forsket på gårder, setre og kjønn i fjellområdene i Midt-Norge. Hun definerer teknologi og rasjonalisering som mannlige verdier, og peker på at landbruket har blitt mer preget av dette de siste hundre årene, når gården ble viktigere på bekostning av den kvinnelige setra. Dette kaller hun en maskulinisering av landbruket. Ikke alle vil være enige i denne definisjonen, og det er kanskje litt for enkelt å si at teknologi er typisk mannlig.

Kvinnene omfavnet både separator og melkemasin uten problemer, for eksempel. Likevel kan det synes som at jo mer teknisk melkeforedlingen er, jo flere menn er det som er involvert. Melkeforedlingen, som tidligere var en kvinneoppgave på setra, er flyttet til tekniske og moderne meierier, ofte drevet av menn. Det var denne utviklingen kvinnene i Rausjødalen var så sterkt i mot i 1856.

⁶⁹ Seterkultur.no, «Velkommen til seterlandet» <http://www.seterkultur.no/?page_id=1311> u. å.,_sist aksessert 29. april 2019

⁷⁰ Stensgaard 2017: 16

En annen vinkel på maskuliniseringen av landbruket har den svenske historikeren Lena Sommestad. Hun har skrevet en bok om hvordan meierier gikk fra å være en kvinnearbeidsplass, til å først og fremst være en arbeidsplass for menn. Mye av det hun beskriver, kan overføres til norske forhold. En viktig forskjell fra Norge er at Sverige hadde mye mindre seterdrift.⁷¹ Når de begynte med meierier og den nye teknologien på 1800-tallet var det altså ikke et tap av en selvstendig kvinnearbeidsplass på samme måte. Svært mange kvinner arbeidet i de nye meieriene. Etter hvert ble det flere menn der, men det kan synes som at denne overgangen gikk saktere i Sverige enn i Norge. Sommestad skriver at å arbeide med melk var noe for faglærte, et yrke med prestisje, akkurat som i Norge.

Når man sammenlikner de norske kildene som er benyttet i denne oppgaven og artikkelen til Sommestad, kan det virke som det var mindre skepsis til det nye i Sverige enn i Norge. Sommestad sier at det var liten konflikt ved innføringen av ny teknologi.⁷² Kanskje er det fordi meieriene der i større grad forble en kvinnearena, og fordi arbeidet der, motsetning til mye annet industriarbeid for kvinner, var arbeidsplasser med prestisje. Å være meierske var slett ikke noe dårlig yrke. Seterdriften var mindre omfattende i Sverige enn i Norge, og det kan virke som budeiene ikke hadde samme selvstendighet og status som de norske. Da var det mindre grunn til å gråte. I stedet for å miste en prestisjefyllt arbeidsplass med store krav til kunnskap, fikk de en ny.

Sommestad har også noen interessante poenger om kjønn og melk. Hun beskriver at melkeforedlingen, akkurat som i Norge, var ansett som feminin på midten av 1800-tallet. Kyrne og melka var koblet til kvinner og fruktbarhet over hele Skandinavia. Menn skulle helst ikke være borte i melka i det hele tatt, da kunne den bli dårlig, i følge folketroen. Sommestad peker på at dette kanskje henger sammen med at så mye var tilfeldig i den før-industrielle melkeproduksjonen. Før man visste hva bakteriekulturer og pasteurisering betydde for resultatet, hadde det mytiske og feminine større plass i foredlingen.

Når det etter hvert ble mer mekanisk foredling, ble det også flere menn som arbeidet med melkeforedlingen, og til slutt blir det en mannsarbeidsplass. Det var altså menn som introduserte de nye maskinene, og menn som brukte dem. Melka gikk fra å være en mystisk

⁷¹ Fabod.nu, «Historik och bakgrundsbeskrivning» <<<http://fabod.nu/fabodvarlden/fabodbruk-och-fabodkultur-historik-och-bakgrundsbeskrivning/>>> u. å., sist aksessert 3. mai 2019

⁷² Sommestad 1994: 70

substans til en råvare i industrien, og overtroen ble etter hvert borte, sier Sommestad.⁷³ Det feminine ble mindre viktig. Denne utviklingen mot en mer maskulin og mannsdominert melkeforedling starter på slutten av 1800-tallet. Slik sett er utviklingen ganske lik i Sverige og Norge, men de følger ikke helt samme tidslinje.⁷⁴

Sommestad er altså enig med Daugstad i at jordbruket, og spesielt melkeforedlingen, blir mer maskulin. Derimot fokuserer hennes bok og artikkel på litt andre aspekter. Også Sommestad peker på at teknologien gjør at flere menn arbeider med melk, og at melkeforedlingen kodes om fra typisk kvinnelig til typisk mannlig. Likevel er hun kanskje mer opptatt av kontinuitet enn det Daugstad er, og peker på at kvinnene fortsatte å være viktige i landbruket generelt. Også i Sverige er det store regionale og lokale forskjeller i når de ulike fasene slår inn.

Et annet poeng når vi snakker om budeier, kjønn og gård i Norge er at når setra, kvinnenes domene, forsvant, ble den ikke erstattet av noe annet. I stedet for å være dronning i eget rike ble kvinnene først og fremst hjelpere på gården. Dette ser vi også i vår tid. En undersøkelse fra Ruralis peker på at over 80 % av heltidsbønder i Norge i dag er menn. Dette til tross for odelsloven fra 1974, der jenter fikk samme arverett som gutter.⁷⁵ De fleste som er gift eller samboer med en bonde, har annet arbeid ved siden av. Det er altså færre kvinner som arbeider i jordbruket enn før. Likevel oppgir de aller fleste i undersøkelsen at hjelp fra kone, barn og foreldre er helt nødvendig for driften.⁷⁶ Situasjonen i dag minner dermed mye om slik det var i 1850, da gården var et felles prosjekt for en hel familie, med klart fordelte oppgaver. Alle var nødvendige for at det skulle gå rundt, også kvinnene.

Selv om mange færre kvinner enn før er budeier, eller jobber heltid med jordbruk, er de ikke borte fra jordbruket. Men der de før var dronning i eget rike, er det flere som nå er redusert til hjelpere på gården. Kvinnene har ikke lengre samme makt og innflytelse på driften som da de hadde sin egen del av bruket å styre. Det kan altså være mulig å si at jordbruket er mer mannsdominert enn på 1800-tallet.

Daugstad har i sin artikkel, som hun har skrevet sammen med Marianne Villa, intervjuet personer som driver setre i vår tid. Et fellestrekk hun peker på, er at det som regel er kvinnene

⁷³ Sommestad 1994: 63

⁷⁴ Sommestad 1994: 63

⁷⁵ Ola Svein Stugu, *Norsk historie etter 1905- vegen mot velstandslandet*, Det norske samlaget 2018: 283

⁷⁶ Alexander Zahl-Thanem, Eirik Magnus Fuglestad, og Jostein Vik, *Trender i norsk jordbruk 2018. Et jordbruk i endring* Ruralis, Institutt for rural- og regionalforskning Trondheim, 2018: 22

som har hovedansvaret på setra, og at deres mann er med som «hjelper». ⁷⁷ Den tradisjonelle tanken om at setra er kvinnens domene kan altså synes å fortsette inn i vår tid. Det beskrives også at det anses som nærmest merkelig at det er menn på setra. For de som blir intervjuet, og antageligvis for de aller fleste, er en mannlig budeie et sjeldent syn og et uvanlig innslag på setra. ⁷⁸ Artikkelen beskriver også at det er kvinnene som ses på som tradisjonsbærerne, og at det først og fremst er de som er opptatt av å bevare tradisjonell kunnskap. En mannlig informant opplever at eldre kvinner blir skeptiske når han presenterer seg selv som tradisjonsbærer. Han mener at de føler at deres status blir truet av det. ⁷⁹

Denne tankegangen minner om den som ble synlig under opprettelsen av meieriet i Rausjødalen. Kvinnene ville ikke gi fra seg den makten de hadde over setra og de viktige kyrne. Selv om jordbruket generelt er mer mannsdominert, nå som setrene ikke lengre er livsnødvendige, er fortsatt setrene en plass der kvinnene bestemmer og har en naturlig lederrolle. Og selv setrene på ingen måte er like viktige som før, har de fortsatt en rolle, om enn liten, i jordbruket. Særlig gjelder dette i Østerdalen og Røros-området, der det er flere setrer i drift enn andre steder.

Flere av kildene peker på at kvinnene fortsatt trives svært godt på setra, og at de oppfatter det som sin plass, selv i vår tid. Å komme dit om sommeren er noe de gleder seg til, akkurat som på 1800-tallet. En del fortsetter å drive setra, selv om det ikke er økonomisk lønnsomt, fordi de synes det er så givende. De ønsker å ta vare på tradisjonen og naturen, og vil lage produkter på tradisjonelt vis fordi de liker det. ⁸⁰ I en artikkel av antropolog Anne-Katrine Brun Nordbye, som egentlig handler om overtro på setra, siterer hun en budeie som forteller at «stølen er hennes sted, i motsetning til gården. Det er på stølen hun er hjemme». ⁸¹ Koblingen mellom kvinner og setre er fortsatt sterk, og mange kvinner oppfatter setra som en helt spesiell, egen plass.

Det er altså mulig å si at jordbruket er mer mannsdominert enn før. Spesielt meieriene ble en mannsarbeidsplass i løpet av perioden. Det er vanligere enn før at en mann driver gården alene, selv om han fortsatt får hjelp fra familien. Setra er derimot fortsatt først og fremst en kvinnearbeidsplass, selv i vår tid.

⁷⁷ Marianne Villa og Karoline Daugstad, Summer Farmers: Gender Discourses in New Arenas, *Journal of Comparative Family Studies* nr 38, 2007

⁷⁸ Daugstad og Sæter 2001: 44

⁷⁹ Villa og Daugstad 2007

⁸⁰ Anne-Katrine Brun Norbye "Haugafolket på stølen. Om tro, praksis og sted." *Norsk Antropologisk Tidsskrift* nr. 2, 2006

⁸¹ Norbye 2006

Konklusjoner

Det store hamskiftet på 1850-tallet og alt som fulgte med, førte til store endringer i budeelivet. De fleste setrene blir nedlagt de hundre årene etter 1850, og dermed blir det også mange færre budeier. Ikke alle setre blir lagt ned, og det er lokale variasjoner. Man kunne legge ned setra, beholde den, eller beholde den delvis, men sende melka til et fellesmeieri. I fjellbygdene var det flere som beholdt dem, og det var også her de første meieriene ble opprettet. Endringene skjedde heller ikke over natten, men gradvis i løpet av en hundreårsperiode. Den første bølgen av nedlegginger skyldtes i stor grad at man gikk fra å bruke flere setre til å bruke bare én, mens nedgangen etter århundreskiftet i større grad skyldes at man sluttet helt å setre. I dag er få setre i tradisjonell drift, men mange brukes til andre ting, som fritidsboliger eller turisthytter.

De som fortsatte som budeier etter hamskiftet måtte lære seg mye nytt. Separatoren og meieriene endret måten budeiene arbeidet på. Det ble vanligere å produsere meieriprodukter for salg, noe som ble gjort mulig av bedre transport og kommunikasjon. Sammen med de teknologiske endringene dukket det også opp flere menn på den tradisjonelt kvinnedominerte setra. Det førte til gnisninger og budeiene ble redde for å miste sin sterke status. Kunnskapen om melkeforedling ble mer formalisert enn den hadde vært før, og agronomer og ystepiker skulle lære opp bønder og budeier. Jo mer teknologisk avansert melkeforedlingen ble, jo mer ble den sett på som et mannsyrke. Den samme utviklingen ser man over hele Europa. I vår tid er jordbruket mer mannsdominert og gården er den viktigste enheten. Likevel er de få setrene som er i drift fortsatt en kvinnearena, og budeie et kvinneyrke.

Å være budeie, å være på setra, melke og stelle kyr og foredle melka, har vært svært viktig i Norge, spesielt i fjellbygdene. På grunn av de naturlige forholdene har det å utnytte utmarka til beite og førsanking vært helt nødvendig for å kunne leve som bonde i Østerdalen og Røros. Dette ga budeiene en helt spesiell status, fordi dere kompetanse var en essensiell del av jordbruket. At det var kvinner som satt på denne kompetansen, ga dem en viktig rolle, og budeia var dronningen i eget rike. Å være på setra var både fint og hardt, og et klart høydepunkt på året. Budeia var en selvstendig figur som imponerte samtidige forskere med sin kunnskap og hygiene, og som står igjen som en nasjonalromantisk drøm i vår tid. Budeienes gullalder var fra 1600 til 1850, en periode der det var lite utvikling i jordbruket og metodene som ble brukt.

Forutsetningene for å overleve i ei skrin fjellbygd, endret seg på andre halvdel av 1800-tallet. Mer kunnskap og nye vekster gjorde gården til en viktigere enhet. Dette gjorde at setrene, og dermed budeiene, ble mindre viktige. Dermed forsvant de mange steder, gradvis fra 1850 til århundreskiftet, og raskere etter dette. Likevel var behovet for å benytte fjellbeitet fortsatt til stede i mindre fruktbare områder, der husdyrhold var en viktigere kilde til mat og inntekt enn korndyrking.

Kanskje er det også derfor det fortsatt er så mange flere setre i drift i Østerdalen og Røros enn i resten av Norge. Selv om nye vekster og ny teknikk gjorde driften enklere og jordbruket mer effektivt, er fjellbeitet fortsatt viktigere her enn mer frodige plasser. Forutsetningene gjør at det fortsatt oppleves som rasjonelt å ha setre i drift. Likevel laget man andre produkter enn før. Nye typer ost dukket opp i løpet av første halvdel av 1900-tallet. Et eksempel er den nå så populære Gudbrandsdalsosten. Det ble også produsert mer smør fra 1860-årene. En større andel av den foredlede melka gikk etter hvert til for salg, noe jernbanen gjorde mulig. Produksjonen skjedde oftere enn før i fellesskap, enten via smørlag eller senere meierier.

Overgangen fra erfaringsbasert, taus kunnskap til formell og skolelært kompetanse ble også viktig. De nye omreisende agronomene og den utenlandske ekspertisen gjorde at budeienes kunnskap ble mindre viktig, og fortrenget dem i fjøset i noen grad. Hamskiftet handlet mye om ny kunnskap og nye innsikter. At man sluttet å sulteføre kyrne, og begynte å dyrke eng i nærheten av gården er begge endringer som stammer fra de nyutdannede agronomene, og som endret budeienes forhold. Samtidig kunne man lære å lage nye typer ost, og brukte ny teknologi på setra. Budeiene var skeptiske til mye av det nye, samtidig som både separator og etter hvert melkemaskin ble innført. Budeiene i Østerdalen var i følge kildene spesielt gode til å ta til seg det nye. Kanskje gjorde dette at seterdriften fortsatte lengre og i større omfang her enn i andre områder.

Hamskiftet på andre halvdel av 1800-tallet påvirket altså budeiene i stor grad, og ga dem både nye arbeidsoppgaver, men gjorde dem også overflødige og utdaterte. Deres status som kunnskapsbærere, helt nødvendige for å kunne ta vare på ressursene, ble svakere. Kvinnene mistet sin egen arena, og ble redusert til hjelpere i et mer mannsdominert jordbruk.

Så når kvinnene gråt når de sendte kyr til fellesseteren, var det ikke uten grunn. Meieriet i Rausjødalen, og alle meierier som fulgte, markerer slutten på en æra, der budeiene hadde styrt sitt eget rike, og hatt en selvstendig rolle. Kanskje tenkte budeiene at de kom til å miste sin unike status, og en godt likt arbeidsplass, og det kan man si at de gjorde. Samtidig var det

starten på noe nytt. En del fikk utdanning som meiersker, og fikk slik en ny, viktig stilling, og alle setrene forsvant ikke, de bare endret funksjon.

Selv om det er mange færre budeier i vår tid enn det var i 1850, og mye av deres kunnskap, ferdigheter og status er borte, er budeia fortsatt til stede. Dette gjelder både fysisk, det er tross alt fortsatt en del setre i drift, men også i vår felles bevissthet. De aller fleste vet hva en seter og en budeie er, og de er innslag i både eventyr, for eksempel Bukkene Bruse, og i annen populærkultur. En hel rekke meieriprodukter markedsføres med bilder av budeier og kyr, eller heter noe med seter. Også i dag trives kvinnene på setra, og ser på den som sin egen, spesielle plass. Drømmen om sommer på setra lever i oss alle.

Budeia er ikke lengre dronning i eget rike – ei heller er hun borte.

Kilder

Fabod.nu, «Historik och bakgrundsbeskrivning» <<http://fabod.nu/fabodvarlden/fabodbruk-och-fabodkultur-historik-och-bakgrundsbeskrivning/>> u. å., sist aksessert 3. mai 2019

Hege Roll-Hansen, «Mjølkk og modernisering» <<https://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/artikler/1527-mjolk-og-modernisering.html>> 2017, sist aksessert 29. april 2019

Historier.no, «Varg og gaupe tar sauer» <<http://historier.no/historier/varg-og-gaupe-tar-sauer/>> u.å., sist aksessert 28. februar 2019

Historier.no, «Fjellsommer» <<http://historier.no/historier/fjell-sommer/>> u. å, sist aksessert 25. mars 2019

Historier.no, «Bondekoner anno 1920» <<http://historier.no/historier/bondekoner-anno-1920/>> u.å., sist aksessert 26. mars 2019

Banenor, «Rørosbanen», <<https://www.banenor.no/Jernbanen/Banene/Rorosbanen/>>, u. å, sist aksessert 15. april 2019

Historier.no, «Seterlivet fra Mosdalen» <<http://historier.no/historier/seterlivet-fra-mosdalen/>> u. å., sist aksessert 12. april 2019

Seterkultur.no, «Velkommen til seterlandet» <http://www.seterkultur.no/?page_id=1311> u. å., sist aksessert 29. april 2019

Litteratur

Bjørnstad, Arve *Rausjødalen setermeieri*, Tynset 2013

Danielsen, Åshild, Ville vekster til hverdags og fest, *Heimen* nr 55, 2018

Daugstad, Karoline og Sæter, Svein *Seterliv*, Det norske samlaget 2001

Daugstad, Karoline *Mellom romantikk og realisme : Om seterlandskapet som ideal og realitet*, NTNU 2000

Instituttet for sammenlignende kulturforskning. *Instituttet for sammenlignende kulturforskning : Serie C*, Universitetsforlaget 1926

Myhre, Jan Eivind, *Norsk historie 1814-1905- Å bygge ein stat og skape ein nasjon*, Det norske samlaget 2018

Norbye, Anne-Katrine Brun. "Haugafolket på stølen. Om tro, praksis og sted." *Norsk Antropologisk Tidsskrift* nr. 2, 2006

Reinton, Lars, *Sæterbruket i Norge Band 1*, Aschehoug 1955

Reinton, Lars, *Sæterbruket i Norge Band 2*, Aschehoug 1957

Reinton, Lars, *Sæterbruket i Norge Band 3*, Aschehoug 1961

Simensen, Egil, Mjølkeproduksjon i ei fjellbygd på 1800-tallet – Ei fjøskontrollbok frå en gard i Vingelen i Nord-Østerdalen 1857–1893 *Heimen*, nr. 3, 2014

Sommestad, Lena, Gendering Work, Interpreting Gender: The Masculinization of Dairy Work in Sweden, 1850-1950, *History Workshop* nr 37 1994

Stensgaard, Kari, *Hvordan står det til på setra? Registrering av setermiljøer i perioden 2009-2015*, NBIO 2017

Sundt, Eilert *Om renligheds-stellet i Norge*, Gyldendal 1975

Sundt, Eilert *Om Røros og omegn : Reiseberetning* Georg E. Petersens Officin 1858

Stugu, Ola Svein, *Norsk historie etter 1905-vegen mot velstandslandet*, Det norske samlaget 2018

Villa, Marianne og Daugstad, Karoline, Summer Farmers: Gender Discourses in New Arenas, *Journal of Comparative Family Studies* nr 38 2007

Vinje, Aasmund Olavsson *Ferdaminne frå Sumaren 1860*, Gyldendal 1996

Zahl-Thanem, Alexander, Fuglestad, Eirik Magnus og Vik, Jostein *Trender i norsk jordbruk 2018. Et jordbruk i endring* Ruralis, Institutt for rural- og regionalforskning Trondheim, 2018

